

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sara Femec

Slovenska nogometna pravljica: drugi del

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sara Femec

Mentorica: doc. dr. Karmen Šterk

Slovenska nogometna pravljica: drugi del

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

ZAHVALA

... mentorici doc. dr. Karmen Šterk za nasvete in strokovno pomoč,

... staršem za pomoč in podporo med študijem

... Tanji za izkušnje in spodbudo.

Hvala, Špela, za brezštevne nasvete in oporo ob raznovrstnih priložnostih.

Slovenska nogometna pravljica: drugi del

V diplomski nalogi obravnavam množico, njene lastnosti in procese, ki potekajo v njej. Ključno vprašanje, na katerega skušam odgovoriti, je, kaj povzroči povezovanje posameznikov v množico ter njihovo pogostokrat nerazumno ravnanje. Predstavniki klasične teorije množice so posameznikovo obnašanje v množici opisali s sugestijo, hipnozo in z libidinalno povezanostjo. Opisani procesi so si podobni, saj razlagajo, zakaj so posamezniki nerazumni, nepremišljeni in podrejeni vodji. Posamezniki v množici pridobijo nove lastnosti ter skupinsko dušo, ki se razlikuje od posameznikove. V množici se predajo nagonom in ne mislijo na osebne koristi. Freud je bistvo množice razložil z njeno libidinalno strukturo in identifikacijo. Libidinalna struktura pojasni trajne vezi v množici. Značilnosti množice nato povežem z nogometno množico. Med navijači se pojavljajo skladna občutja in enotna ravnanja. Pogosto so športne množice nasilne tudi zaradi uniformnosti navijačev, ki se zaradi podobnih oblačil počutijo anonimni. Uspeh je pomemben dejavnik nogometne množice, saj lahko povzroči hitro rast množice. Navijači se lažje poistovetijo z zmagovalci kot s poraženci.

Ključne besede: odnos do nogometa, množica, sugestija, identifikacija.

Slovene soccer fairy tale: second part

In my dissertation I dealt with crowd, its characteristics and processes that are going on in it. The key question was what connects individuals to the crowd and causes unreasonable behavior of individuals. Representatives of classical theory of crowd described an individual's behavior in a crowd with suggestion, hypnosis and libidinal connection. Described processes are alike, because they explain individuals as unreasonable, rash and subordinate to leaders. Individuals in crowd gain new characteristics, group soul, that distinguishes them from individuals. They are handed over to instinct in crowd and they don't think about personal advantages. Freud explained that the core of the crowd is its libidinal structure and identification. Libidinal structure explains permanent bonds in crowd. Then I connected features of crowd with a soccer crowd. Harmonious feelings and common treatments are appearing among rollers. Sport crowds are also violent because of the same clothes which make them feel anonymous. Success is an important factor of soccer crowd, because it can cause quick growth of it. Rollers easier identify with winner than with losers.

Key words: attitude to soccer, crowd, suggestion, identification.

KAZALO:

1 UVOD.....	6
2 NOGOMET	7
2.1 NOGOMET V SLOVENIJI	8
2.2 NOGOMET IN SLOVENCI.....	9
2.2.1 NAVIJAČI.....	11
3 MNOŽICA	14
3.1 VRSTE IN LASTNOSTI MNOŽIC.....	15
3.2 KLASIČNE TEORIJE MNOŽICE	18
3.2.1 LIBIDINALNA STRUKTURA MNOŽICE.....	19
3.2.2 TARDE IN SUGESTIJA.....	23
3.2.3 MNOŽICA PO LE BONU	24
3.3 TEORIJA OKUŽBE.....	26
4 PRIMERJAVA VOJAŠKE, CERKVENE IN NOGOMETNE MNOŽICE ...	27
5 ZAKLJUČEK.....	29
6 LITERATURA.....	30

1 UVOD

Igre z žogo so že od nekdanj pritegovale velike množice. Vzroki bi lahko bili v zanimivi igri, pestrosti igralskih talentov, spektaklu in podobnem. Nogomet se je od svojega pojava do današnjih dni oblikoval kot najpomembnejša postranska stvar na svetu. Zajema veliko število igralcev in nepreštete množice strastnih navijačev. Vsake štiri leta Zemljo zajame nogometna mrzlica. Poleg svetovnega nogometnega prvenstva je veliko pozornosti deležno tudi evropsko nogometno prvenstvo. Nogometna mrzlica se nanaša predvsem na privrženca nogometne igre, na navijače. Navijači so pomemben element, saj pomagajo pri priljubljenosti igre in predstavljajo poseben primer športne množice, o kateri pišem. V diplomski nalogi raziskujem značilnosti množice, ki posameznike povežejo med seboj in vodijo njihovo delovanje in čustvovanje. Značilnosti nato povežem z nogometno množico. Diplomsko nalogo začnem s kratkim opisom nogometa in njegovih značilnosti, nadaljujem s slovenskim nogometom, slovensko izbrano vrsto, z njenimi uspehi in z njimi povezanimi privrženca. Uspehi so pomemben del, saj vplivajo na prepoznavnost določenega športa in končno tudi na priliv finančnih sredstev. Nogomet je bil v Sloveniji sprva zapostavljen, kasneje se je začel razvijati predvsem ob finančni pomoči države. Opišem tudi odnos Slovencev do nogometa in ga kratko primerjam z ostalimi športi. Nadaljujem z opisom množice, kako se ta ustvari, kaj jo povezuje, kateri pojavi so razvidni v njej. Pristop k razumevanju množice je interdisciplinaren, povzamem namreč nekaj modelov množice. Osredotočim se na klasične teorije o množici. Teoretični del povežem s praktičnim, s podatki o navijačih, njihovimi občutji in dejanji. Osredotočim se na psihoanalitičen pristop in z njim povezanim Freudovim razumevanjem množice. Lastnosti nogometne množice primerjam tudi s Freudovim opisom cerkvene in vojaške množice.

2 NOGOMET

Nogomet povezuje narode, saj je premagal različnost nacij, religij in generacij. Njegova popularnost je posledica preproste igre. Mogoče ga je igrati kjerkoli, kadarkoli in na raznovrstnih podlagah. Potrebni so samo igralci in žoga (Plesec in Doupona Topič 2002, 17). Zaradi preprostih pravil gledalci ob koncu tekme občutijo olajšanje, igralci pa katarzo, ki so jo doživljali tudi igralci v starogrških dramah (Pikalo 2001, 11). Nekateri nogomet poimenujejo najpomembnejša postranska stvar na svetu. V 21. stoletju nogomet vključuje množice ljudi, nogometaše, trenerje, navijače, nogometne poslovneže in druge. Poleg tega je nogomet postal dober posel (Pikalo 2001, 5). Le tisti klub, ki v nogometu nekaj pomeni, zares obstaja (Rožanc 2009, 84). Po Vrcanu (Plesec in Doupona Topič 2002, 26) nogomet združuje ljudi različnih pogledov, prepričanj in družbenih slojev in je hkrati eden izmed kanalov, preko katerega se družbene strasti prikažejo širši javnosti.

Elsner pravi (Plesec in Doupona Topič 2002, 21), da začetki nogometa segajo v tretje tisočletje pred našim štetjem. Pojavil se je na Kitajskem in se sprva imenoval *zu-qui* (*zu* pomeni udariti z nogo, *qui* je žoga). Dodaja, da se je igra, kakršno poznamo danes, oblikovala leta 1877. Svetovno nogometno prvenstvo je največji športni dogodek na svetu. Presega celo olimpijske igre. Gledanost prvenstva je vsakokrat zelo visoka, mondiale v Franciji si je preko televizijskih sprejemnikov ogledalo 37 milijard gledalcev (Božič v Plesec in Doupona Topič 2002, 23). Evropsko nogometno prvenstvo je primer enega izmed najbolj gledanih in uspešnih dogodkov v Evropi. V času prvenstva se pred televizijskimi zasloni zbere veliko ljudi, saj je zanje to praznik (Plesec in Doupona Topič 2002, 76).

Nogometna prvenstva so tudi socialni dogodek in so glede določenih lastnosti podobna gladiatorskim igram, ki so jih uprizarjali v antičnem Rimu. Funkcija obeh iger je podobna: poudariti veličino mesta, kjer potekajo igre, pritegniti veliko število gledalcev, jim ponuditi zabavo in jih s tem odvrniti od vsakdanjih skrbi. Iz časov gladiatorskih iger se je ohranil rek 'kruha in iger', ki se lahko prenese tudi na nogometna igrišča (Pikalo 2001, 11). Poleg tega ima svetovno prvenstvo simbolni pomen, saj predstavlja idejo o skupnosti in prijateljstvu vseh narodov (Peceli v Plesec in Doupona Topič 2002, 29). Dandanes glavne bitke med civiliziranimi narodi potekajo na nogometnih površinah. Igrišče je postalo področje, kjer se merijo moči modernih bojevnikov, ki jih spremlja ves svet (Pikalo 2001, 173). Nogomet je športna panoga z močjo integracije, v kateri merijo svoje kulturne, ekonomske in politične

moči najrazvitejši narodi na svetu (Rožanc 2009, 84). »Beg iz vsakdanje realnosti v fiktivni ter čudoviti svet igrivosti in svobode vseskozi spremlja človekov vsakdan, kar potrjujejo polni stadioni širom Evrope in preostalega sveta, kjer se 'gladiatorji' novodobnega časa borijo za prestiž, slavo in denar« (Plesec in Doupona Topič 2002, 28). Plesec in Doupona Topič (2002, 30) pravita, da se z nogometom vzpostavi občutek pripadnosti, poleg tega pa predstavlja področje kolektivne potrditve. Nogomet lahko primerjamo tudi z gledališčem. Nogometni stadion tako postane substitut gledališča, ki omogoča uresničenje iluzije, ki jo želijo gledalci. Prav tako lahko nogomet primerjamo s krščanstvom kot eno izmed najbolj razširjenih ver. Nedelja je poleg gospodovega dne postala dan za nogomet. Nogometne tekme ob nedeljah so postale množični obred po vsem svetu. Nogomet je zavzel mesto nove religije, kot nadomestek krščanstva, s katerim se marsikje prepleta. Postal je religija 21. stoletja, v katero verjamejo ljudje po celem svetu (Pikalo 2001, 94–98). Religija in nogomet sta med seboj odvisna tudi zaradi katoliške tradicije povezanosti med ljudmi. Najboljši nogometaši so katoliki, saj ta vera v človeku razvija kolektivne sposobnosti in smisel za sodelovanje (Rožanc 2009, 88). Pikalo pravi, da je nogomet zanj »teater in religija, Euro pa 'maša' za romanje« (Pikalo 2001, 98). Opisuje tudi romanje na nogometno mašo, kjer je bilo deset tisoč vernikov, ki so bili blagoslovljeni z golom prednosti. Za ta gol pa so molili tudi vsi ateisti na stadionu (Pikalo 2001, 201). Rožanc (2009, 90–91) meni, da nogomet predstavlja sekularizirano vero, stadion pa sekularizirano Cerkev.

»/O/dkar je bog (po Pascalu) skrit oziroma (po Nietzscheju) mrtev, je človek izgubil varno zavetje na tem svetu. Odslej je prepuščen samemu sebi, postal je individuum z nepotešljivim hrepenenjem po udeležnosti v nečem, kar ga presega, v enoviti povezanosti, skupnosti. Tisto področje, kjer se človek nemara še najbolj vrača nazaj /.../ pa je ravno šport, po Rožančevi osebni izkušnji predvsem nogomet« (Virk v Rožanc 2009, 33–34).

2.1 NOGOMET V SLOVENIJI

Najverjetneje je nogomet v Slovenijo prišel z Dunaja. Nekateri viri pa omenjajo Prago, s katero smo imeli v začetku 20. stoletja dobre kulturne stike. Leta 1906 so se dijaki 1. Državne gimnazije v Ljubljani na igrišču pridružili sošolcem iz nemškega oddelka pri igranju nogometa. Nato so lahko brali že v šoli. Navdušenje se je hitro razširilo in leto kasneje je bil ustanovljen prvi klub (Pavlin v Plesec in Doupona Topič 2002, 22). V nekaj letih je bilo

ustanovljenih še več klubov, leta 1920 pa tudi Ljubljanska nogometna podzveza. Leta 1992 je bila Nogometna zveza Slovenije sprejeta v Svetovno nogometno organizacijo (FIFA) in leta 1993 še v Evropsko nogometno organizacijo – UEFA (Plesec in Doupona Topič 2002, 22). Smučanje je bilo dolgo predstavljano kot eden najpriljubljenejših športov, mediji so ga v osemdesetih poimenovali celo slovenski nacionalni šport. Nogomet je v senci alpskih športov le počasi pridobival veljavo, saj je v svetovnem merilu na prvem mestu, vsaj glede medijske odmevnosti, vloženega kapitala in konkurence (Plesec in Doupona Topič 2002, 73–75). Nogometna kultura je v evropskem prostoru visoka, kar občutijo tudi slovenski nogometni funkcionarji ob tekmah v tujini. V Sloveniji je ta kultura na nižjem nivoju, saj je v nogometu nemalo balkanskih navad (Pikalo 2001, 101). Nogomet je bil dolgo časa spregledan vsaj glede pozornosti medijev in rezultatov in zato umeščen v nižji kakovostni razred glede vrednotenja športov v Sloveniji. Ob dobrih rezultatih je vrednotenje nogometa spet postalo boljše (Plesec in Doupona Topič 2002, 89). V času zlate generacije je bil selektor slovenske reprezentance Srečko Katanec; pod njegovim vodstvom se je reprezentanca leta 2000 uvrstila na evropsko prvenstvo (Euro) v Belgiji in na Nizozemskem, leta 2002 pa na svetovno prvenstvo v Južni Koreji.

2.2 NOGOMET IN SLOVENC

Nogomet Slovenci že dolgo uvrščamo med najbolj priljubljene športe, saj ga radi igramo in tudi spremljamo. Njegova popularnost in priljubljenost sta se ob uspehih slovenske izbrane vrste še povečala (Plesec in Doupona Topič 2002, 17). Primer povečanega zanimanja za nogometno tekmo so bile kvalifikacije za nastop na evropskem prvenstvu v nogometu, ki je bilo leta 2000. Tekma med Slovenijo in Ukrajino leta 1999 je napolnila bežigranski stadion. Stadion je poln le takrat, ko gre za skupno stvar, za slovensko nogometno reprezentanco in njeno napredovanje. Tekme slovenske nogometne lige in pokalnih srečanj običajno niso tako popularne in gledane (Pikalo 2001, 45–46). Tako je bilo tudi v finalu slovenskega pokalnega tekmovanja leta 2002 med Olimpijo in Korotanom. Tekmo so si ogledali maloštevilni navijači obeh klubov. Skupaj je bilo navijačev okoli 1000, stadion za Bežigradom pa lahko sprejme skoraj desetkrat več gledalcev, kar odraža nezanimanje za nogomet v Ljubljani in ponazarja žalostno sliko slovenske klubske nogometne scene (Pikalo 2001, 75–76). Rožanc (2009, 76) se je po ogledu tekme na bežigranskem stadionu spraševal, kaj se je zgodilo s to veličastno igro, z nogometno publiko, s stadionom in slovenskim narodom. Nogometni uspeh, kot je bila

uvrstitev slovenske reprezentance na Euro 2000, je prav tako nepričakovano povečal število nogometnih navijačev. Veliko število je presenetilo tudi nogometaše same, ki so jih navijači ob prihodu iz Ukrajine pričakali pred mestno hišo (Pikalo 2001, 58). V kvalifikacijah za svetovno prvenstvo 2010 se je po zmagi Slovenije proti Slovaški po celi deželi razlezel nogometni optimizem. Vstopnice za reprezentančne tekme so ponovno postale zelo iskane. Uspehom se sledile razprodane vstopnice za tekmo s Severno Irsko in nastanek slovenske reprezentančne himne Dviga Slovenija zastave v ponos, ki jo je posnela Siddharta (Lucu 2010, 59).

Pred drugo svetovno vojno je bil nogomet eden izmed vodilnih športov na Slovenskem, predvsem zaradi svoje organiziranosti in velikega števila gledalcev nogometnih tekem (Plesec in Doupona Topič 2002, 95). Negativen pomen je dobil v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko so ga nekateri pomembni oblikovalci javnega mnenja prikazali kot leglo kriminala in negativnosti. Takrat je bil nogomet uvrščen v področje Balkancev (Plesec in Doupona Topič 2002, 18). Vzor takšnega odnosa je tudi konstruiranje slovenske nacionalne identitete preko distanciranja od »balkanskih« športov. Kasneje, ob vstopu v Evropsko skupnost (ES), kjer je nogomet najbolj priljubljen šport, se je odnos začel spreminjati (Plesec in Doupona Topič 2002, 97). Veliko športnih novinarjev (44,7 %) prav tako meni, da je odnos do nogometa med Slovenci slab. Nepriljubljenost nogometa je bila posledica pomanjkanja nogometne tradicije in odmevnejših rezultatov na mednarodnem nogometnem prizorišču, slabega odnosa države do nogometa in že omenjenega javnega mnenja o nogometu kot področju Balkancev (Plesec in Doupona Topič 2002, 68). Slab odnos do nogometa se zrcali preko nezadostne nogometne infrastrukture (izjema je novi stadion v Stožicah, ki izboljšuje obstoječe stanje), slabega odnosa gledalcev do klubske scene in premalo priložnosti za neveljavljene in mlade talente (Plesec in Doupona Topič 2002, 47).

Pred štiridesetimi leti se je na nogometnih tekmah zbirala slovenska inteligenca (kulturniki, univerzitetni profesorji, pisatelji in drugi). Nogometna tekma tistega časa je bila osrednji družabni, kulturni in politični dogodek, stadion pa se je spremenil v središče sveta. Danes je stanje diametralno nasprotno, na tekme prihajajo ljudje z drugačnimi željami (Rožanc 2009, 76–77). Današnji gledalci tako »/terjajo samo zmago, uveljavitev svojega praznega jaza in svojega zakrnelega kolektivnega bitja, in to za vsako ceno /.../ Bolj kot na igrišču so pri steklenicah piva v točilnicah za njihovimi hrbti. Stadion je pravzaprav poligon njihove razuzdanosti, nogometna tekma pa priložnost za izživiljanje potlačenih strasti in izjalovljenih načrtov« (Rožanc 2009, 82). V devetdesetih letih 20. stoletja se je dojemanje nogometa

pozitivno spremenilo, saj je veliko manjših mest pridobilo svoje prvoligaške klube. Pripomogli so tudi uspehi, kot je uvrstitev reprezentance na Euro 2000 in na svetovni prvenstvi v letih 2002 in 2010. V podzavesti slovenskega ljubitelja nogometa obstaja želja po udeležbi na kakšnem od velikih športnih tekmovanj in sodelovanje pri spektaklu (Plesec in Doupona Topič 2002, 96).

Odnos do nogometa je v različnih krajih Slovenije drugačen. V raziskavi, ki je bila izvedena med Ljubljanci in Mariborčani pred Eurom 2000, je bilo ugotovljeno, da imajo Mariborčani boljši odnos do nogometa kot Ljubljanci. Nogomet s poudarkom na nogometnem klubu Maribor Branik je poleg festivala Lent kolektivna identifikacijska točka Mariborčanov. Mariborčani zaradi svoje proletarske narave pozitivneje sprejemajo to športno panogo (Vezjak v Plesec in Doupona Topič 2002, 93). Nogometne tekme v štajerski prestolnici spremljajo številni politiki in gospodarstveniki, kar za ljubljanski nogomet ne velja. Ljubljanski nogomet je že več sezon neorganiziran, poleg tega je veliko klubov razpadlo. (Plesec in Doupona Topič 2002, 93–94). Odnos do nogometa lahko izboljša novi nogometni stadion, zaradi katerega se lahko razmere na ljubljanskem nogometnem prizorišču popravijo.

V omenjeni raziskavi so ugotovili, da se je odnos do nogometa pred in po Euru 2000 spremenil na bolje. Pri vseh elementih (za ogled tekme po televiziji si vzamem čas, izmed športov najraje spremljam nogomet, nogomet je premalo prisoten na televiziji in podobno) je bil opazen pozitiven premik (Plesec in Doupona Topič 2002, 58). Dober rezultat in pozitiven odnos sta torej v veliki meri soodvisna. Ob uspehih v določenem športu se njegova priljubljenost poveča (Plesec in Doupona Topič 2002, 96). Opisano povezujem z lažjo identifikacijo ljudi z zmagovalci kot s poraženci. Malo ljudi navija za moštvo, ki izgublja. Večini ljudi so vzor zmagovalci.

2.2.1 NAVIJAČI

Med tekmo navijači doživljajo raznovrstne občutke, med njimi veselje, jezo, presenečenost, žalost, evforijo, strah, sovraštvo in podobno. Z doživljanjem postanejo del dogodka. S tem ko sodelujejo, s svojo navijaško strastjo, občutijo, da lahko vplivajo na tekmo. Vseh navijačev se čustva ne dotaknejo v enaki meri, saj starost, spol, zagretost in socialni položaj vplivajo na emocionalni odziv (Plesec in Doupona Topič 2002, 25). Ob ogledu tekme med Slovenijo in Rusijo so tudi slovenskega predsednika prevzela čustva. Skupaj z desetstisočglavo množico je

navdušeno navijal za slovensko reprezentanco. Vsi navijači so bili ob zmagi ponosni in navdušeni. Pri uspehu jim je pomagal tudi moštveni duh (Türk v Lucu 2010, 7). Odzivanje navijačev je povezano z rezultatom. Po vodstvu Slovenije z ena proti nič nad Jugoslavijo na Euru 2000 so navijači dobesedno padli v trans, bili so v posebni zamaknjenosti (Pikalo 2001, 128). Na koncu tekme pa je bil rezultat neodločen. Slovenski navijači, ki so tekmo spremljali, nad rezultatom niso bili navdušeni, saj se je tokrat prvič pojavil emocionalno-nacionalno občutenje. Njihove jeze so bili deležni tako selektor kot tudi igralci (Pikalo 2001, 134).

Veliko klubov iz istega kraja oziroma iz iste države ima tudi svoje navijače, ki so na tekmah pogosto udeleženi v pretepih. Leta 1995 so se na tekmi med Jugoslavijo in Urugvajem v Beogradu zbrali navijači Crvene zvezde in Partizana. Navijanje je vključevalo številne pirotehnične pripomočke, ki so pogosto pristali na igrišču. Po tekmi pa je prišlo do rivalstva med navijači tudi na trgih po mestu (Pikalo 2001, 36). Navijači na reprezentančnih tekmah nemalokrat ne presežejo klubskih razlik in ne navijajo skupaj za svojo reprezentanco. Na kvalifikacijski tekmi med Slovenijo in Ukrajino so bili na bežigranskem stadionu zbrani tudi dragonsi in viole. Med obema navijaškima skupinama je prišlo do trenj (Pikalo 2001, 46). Navijači na klubskih tekmah navijajo za svoj klub, na reprezentančnih tekmah pa pogosto ne zmorejo sodelovanja z različnimi navijaškimi skupinami. Eden izmed vzrokov bi lahko bila želja navijačev po medsebojnih obračunih.

Giulianotti loči dva tipa navijanja, in sicer karnevalsko in huligansko navijanje. Za karnevalske navijače je značilno družbeno in priljudno obnašanje, ki se izrazi v hrupnem navijanju. Tovrstno navijanje je povezano z uživanjem alkohola in nenasilnim vedenjem. Nasprotno pa so huligani nasilni (Giulianotti v Plesec in Doupona Topič 2002, 41). Slovenski navijači se delijo na fane in ultrase. Fani so ljubitelji in skrbijo za dobro organiziranost navijaške skupine. Njihovo navijanje vsebuje glasno kričanje, petje in ploskanje, poleg tega uporabljajo malo rekvizitov. Pesmi so enolične in maloštevilne. Njihovo navijanje je preprosto in skromno. Povprečna starost navijača je okrog 30 let. Ultrasi so drugačni, njihova povprečna starost je okrog 20 let. Na tekmah želijo narediti dobro predstavo, saj je zanje ogled tekme drugotnega pomena. Za svojo predstavo uporabijo balone, zastave in pirotehniko (Rotar v Plesec in Doupona Topič 2002, 41–42). Največji slovenski navijaški skupini sta ljubljanski Green Dragonsi in mariborske Viole. Skupina študentov je raziskala njihovo obnašanje na tekmi med mariborsko in ljubljansko prvoligaško nogometno ekipo. Pred tekmo so se navijači zbrali pred bežigranskim stadionom. Prišlo je do manjših izgredov. Prisotnih je bilo veliko policistov. Navijačev Olimpije je bilo približno 400. Prepoznavni so bili po

oblačilih ali predmetih s simboli svojega kluba. Svojo ekipo so spodbujali z glasnim navijanjem, vzklikanjem parol in petjem pesmi. Nekatere parole so bile poniževalne do mariborskih Viol. Navijaško skupino so spodbujali vodje navijačev, ki so se izmenjavali. Poleg njih so določene osebe pozivale navijače h glasnejšemu navijanju. Ob vodstvu Olimpije je navijače zajel val navdušenja, ki je sprožil metanje pirotehničnih sredstev na igrišče. Navijači Viol so bili podobno oblečeni, s čimer dosežejo uniformnost svojega videza in se tako lažje skrijejo v množici. Mariborski navijači so prišli z vlakom, ki so ga varovali policisti, ki so jih kasneje spremili do stadiona. Med hojo proti stadionu so navijači vzklikali parole proti Ljubljčanom. Na začetku se niso osredotočili na potek tekme, temveč na navijanje navijačev nasprotne ekipe. Želeli so jih preglasiti. Njihov vodja jih je pri navijanju z velikim trudom spodbujal. Ob izenačenju so navijači oživali in vzdušje se je v trenutku spremenilo. Navijači so začeli skakati, ploskati, kričati in peti (Antolin in drugi 2002, 239–245). Skupina študentov je po tekmi ugotovila, da je nogometno navijaštvo v Sloveniji slabo razvito. Na tekme pride malo navijačev, kar je odraz nizke ravni klubskega nogometa. Nezanimivost in premalo kakovostno tekmovanje otežujeta identifikacijo s klubi. Poleg tega ni tradicije navijanja, saj imamo državno nogometno ligo le 18 let, kar ni bilo dovolj za vzpostavitev navijaške scene (Antolin in drugi 2002, 253).

3 MNOŽICA

Prvobitne bivalne skupnosti so bile majhne. Ob nastanku mest so se pojavile večje združbe ljudi, ki so se združevali v množice. Srečanja množic so bila omogočena zaradi velikih prostorov, kot so bili amfiteatri, templji in podobne zgradbe. V 18. in 19. stoletju pa se pojavijo zares velike množice (Pečjak 1994, 20–24). Preteklo stoletje bi lahko poimenovali stoletje množic, saj so imele množice v njem pomembnejšo zgodovinsko vlogo kot v katerem koli drugem stoletju. Množica ljudem vzbuja neenotne občutke, pogosto privlači in hkrati odbija ljudi. Privlačnost je pogojena s spontanostjo in močnimi čustvi v množici, odbijanje pa z nenadzorovanim vedenjem v njej in psihološkimi pritiski na posameznika. Množice imajo značilnosti, ki presegajo vsoto psiholoških in fizičnih značilnosti posameznika (Ule 2009, 430).

Preučevanje psihologije množice se je začelo v Franciji, in sicer na temelju kolektivne sociologije, ki je raziskovala kolektivno dušo (Arnejčič 2008, 44). Freud (2007, 254–255) pravi, da »/m/nožična psihologija obravnava /.../ posameznega človeka kot člana plemena, ljudstva, kaste, stanu, institucije ali kot sestavni del gruče ljudi, ki se v nekem določenem času in v določen namen organizirajo v množico«. Vzrok nastanka množice je socialni gon, ki pa ni izvoren in nerazstavljen, temveč izhaja iz ožje formacije, na primer iz družinskega kroga (Freud 2007, 254). Uletova (2009, 431) trdi, da so vzroki za nastanek množice različni. Lahko so zunanji (ekonomski ali politični) ali notranji (potrebe ljudi). Moscovici (Arnejčič 2008, 23) kot sodoben predstavnik psihologije množice pravi, da so množice »minljiv zbor posameznikov, ki so se zbrali zunaj institucij ali proti njim /.../. /M/nožice so asocialne in so se izoblikovale iz asocialnosti. So rezultat začasnega in permanentnega razkroja skupin ali razredov«. Množice so velike in spontano nastale tvorbe, ki jih zaznamuje impulzivno, nenapovedljivo in nenadzorovano vedenje. Obstajajo množice (gneča na ulici), v katerih posamezniki med seboj ne komunicirajo in množice, združene v družbenih institucijah, kot sta cerkev in vojska. Množice se delijo glede na intenzivnost in obseg interakcij, glede na moč čustev ter glede na racionalnost delovanja (Ule 2009, 430). Posebno pozornost namenjam športni množici, ki je bila pogosto preučevana predvsem zaradi svoje agresivnosti in velikega pomena športa v družbi. Agresivnost in nasilno vedenje nista sestavini vsakega športa, vendar se pogosto pojavljata na nogometnih, hokejskih in košarkaških tekmovanjih. Za nasilnost so ključni tisti športi, kjer se moštvi neposredno borita za zmago. Značilnost športnih množic je

identifikacija gledalcev s svojim moštvom in identifikacija navijačev med seboj (Pečjak 1994, 95–96). Nemiri med navijači so se pojavili tudi pred kvalifikacijsko tekmo Severne Irske in Poljske leta 2009. Nemiri so se začeli na ulicah in nadaljevali z množičnimi pretepi. Med nasilnimi izgredi so navijači uporabili steklenice, prižgane petarde in celo zidake. Umirila jih je policija, ki je pridržala nekaj oseb. Agresivno ozračje pa je bilo prisotno tudi na stadionu (Lucu 2010, 132).

3.1 VRSTE IN LASTNOSTI MNOŽIC

Obstajajo različne vrste množic: bežne in trajne, homogene in nehomogene, naravne in umetne, primitivne in visoko organizirane ter druge. Umetne množice potrebujejo nekakšno zunanjo prisilo, ki jih poveže. Množice se razlikujejo tudi po obstoju oziroma neobstoju vodje (Freud 2007, 274). Množice se delijo na odprte in zaprte. Odprta množica je neomejena, njeno gibanje je usmerjeno v rast. Nasprotno od odprte je za zaprto množico značilno, da se ne širi. Njena ključna lastnost je stalnost. Oblikovanje meja je potrebno za omejitev rasti množice in za zaščito pred zunanjimi vplivi (Canetti 2004, 12–13). McDougall opredeli preprosto množico (*group*), ki ni organizirana. Takšno množico poimenuje gruča (*crowd*). Pri preprostih množicah lažje odkrijemo značilnosti kolektivne psihologije. Obstajajo tudi visoko organizirane množice. Zanje so značilni določena raven kontinuitete v njihovem obstoju, določena predstava o delovanju, zahtevah in naravi množice, tradicija, običaji, razdelanost po specializaciji in diferenciaciji storitev, ki jih zahteva od posameznika. S temi pogoji se odpravijo psihične pomanjkljivosti množice (McDougall v Freud 2007, 265–268).

Družbena psihologija deli množice na družbeno konstruktivne in nekonstruktivne. Družbeno konstruktivne množice sestavljajo posamezniki, zbrani zaradi nekega dogodka (družbeni protest, demonstracije ali udeležba na javnem dogodku). Posamezniki upoštevajo osnovne kulturne in družbene standarde. Družbeno nekonstruktivna množica ali drhal (*mobs*) lahko postane nasilna, iracionalna in nevarna, tako za svoje člane kot tudi za okolje. Zaradi svojih negativnih učinkov so jo psihologi podrobneje preučevali (Ule 2009, 431). Obstajajo tudi aktivne in pasivne množice. Med prve spada nasilna množica, v primeru nemirov, in begunska množica, ki beži zaradi nevarnosti. Pasivno množico oblikuje občinstvo oziroma publika, ki se deli na slučajno in namerno publiko. Namerna publika se oblikuje zaradi želje po prisostvovanju nekemu javnemu dogodku. V to kategorijo spadajo gledalci športnih in

kulturnih dogodkov, udeleženci verskih obredov, političnih zborovanj in podobno (Brown v Ule 2009, 431). Občinstvo so milijoni gledalcev, ki se ob športnih, zabavnih in drugih dogodkih zberejo pred televizijskimi zasloni. V to kategorijo se uvrščene tudi množice, ki so spremljale nogometne tekme na velikih platnih v času svetovnega prvenstva. Kolektivno vedenje s tem prikrito vstopa v intimo domačega okolja (Arnejčič 2008, 26). Tekom življenja so posamezniki pridruženi različnim množicam in tako tudi udeleženi pri številnih množičnih dušah. Nekatere med množicami so težje opazne, npr. množice glede na raso, položaj in verske skupnosti (Freud 2007, 306).

Množica je usmerjena k rasti. Širiti se hoče s pridobivanjem novih članov. Njena širitev ni omejena, izjema so primeri, ko rast omejujejo določene ustanove, ki si želijo ohraniti zaprte množice. Enakost je druga pomembna lastnost, zaradi katere ljudje postanejo množica. Za množico je pomembna tudi gostota, ki je najvišja v trenutku razbremenitve. Vse množice so nekam usmerjene, so v gibanju k cilju. Smer krepi občutek enakosti med posamezniki, saj se ti zaradi istega cilja poenotijo in pozabijo na svoje lastne cilje (Canetti 2004, 23–24). Rast množice je pogosto nenadzorovana, saj so nekatere množice sposobne zajeti tudi posameznike, ki so dogodek sprva pasivno spremljali. Spreminjanje množic je hitro, saj se spreminja število posameznikov v množici, njihovo delovanje in čustvovanje. Začetna rast množic je odvisna od velikosti začetnega jedra (Ule 2009, 435). Milgram je z eksperimentom dokazal, da se množica oblikuje prej, če je njeno začetno jedro večje. Njegovi sodelavci so pri eksperimentu zrl v nebo in kmalu so se jim pridružili še naključni mimoidoči (Milgram in Toch v Ule 2009, 435). Podobno se tudi pretepi na nogometnih igriščih začnejo med maloštevilnimi navijači in se nato hitro razširijo med ostale gledalce (Ule 2009, 435).

Sighele kot najpomembnejši značilnosti množic izpostavi močno impulzivnost, nasilje in podložnost sugestiji. Množico opredeli kot prvo in najnižjo obliko povezovanja posameznikov (Sighele v Arnejčič 2008, 44–45). Pogosti so nasilni obračuni med navijači različnih klubov, njihovo rivalstvo je lahko prisotno že pred samo tekmo. Po tekmi se nasilni obračuni navijačev prenesejo na mestne trge in ulice. McDougall pravi, da imajo posamezniki v množici skupne poteze (skupni interes, usmerjenost in sposobnost medsebojnega vplivanja). Močnejše skupne poteze vodijo k lažjemu nastanku psihološke množice in posledično k nastanku množične duše. Najpomembnejši fenomen množice je stopnjevana afektivnost, zaradi katere se posamezniki prepustijo svojim strastem in se zgubijo v množici. Ukinejo se individualne razmejitve. Na posameznike deluje prisila, zaradi katere posnemajo druge. Množica je lahko miselna, neodločna, strastna, dostopna za bolj robate strasti in preprostejša

občutja, sugestibilna, vodljiva in nesamozavestna (McDougall v Freud 2007, 266–267). Vpliv množice povzroči globoko spremembo v duševnem delovanju posameznika. Posameznikova afektivnost se poveča, nasprotno pa se intelektualna zmogljivost zmanjša oziroma omeji. Z odpravo lastnih gonskih inhibicij se lahko oseba približa drugim množičnim posameznikom. Množica na ljudi vpliva s sugestijo, zato so ljudje prisiljeni ubogati svojo posnemovalno tendenco (Freud 2007, 269–270). Zaradi močnih afektivnih vezi posamezniki nimajo lastne iniciative, so nesamostojni in se enako odzivajo. Posameznika zaznamuje padec v množični individuum. Oseba v vlogi množičnega individuuma ima slabše intelektualne sposobnosti, se je nesposobna krotiti in je nagnjena k prekomernemu izražanju čustev. Opisane lastnosti kažejo nazadovanje človeške dejavnosti na zgodnejšo stopnjo, ki je prisotna pri otrocih in divjakih. Takšno nazadovanje je značilno za preproste množice. Na množico pa ne vpliva le vodja, temveč pride do vzajemne sugestije oziroma do vpliva drugih posameznikov (Freud 2007, 295–296). Posameznik se v množici počuti osvobojenega, saj je prestopil meje svoje osebe. Občuti tudi olajšanje, saj ga nič več ne ovira in omejuje. V množici je svoboden (Canetti 2004, 15). V množici se ljudje počutijo močne in varne le, če sledijo ostalim. S poslušanjem nove avtoritete se odpovejo prejšnji zavesti in se predajo doseganju ugodja, ki ga dosežejo s preklicem svojih inhibicij (Freud 2007, 266–267).

Množica se ustvari s procesom razbremenitve, s katerim se posamezniki med seboj poistovetijo in počutijo enaki. Pred nastankom množice so posamezniki individuumi, ki se razlikujejo po svojem položaju, interesih in značilnostih. Zunanje razlike jih ločujejo. V množici pa se znebijo različnosti, presežejo medsebojne razdalje in postanejo enaki. V gruči občutijo olajšanje, saj nihče ni več- oziroma manjvreden. Zaradi telesne bližine so ljudje drug drugemu bližje, kot so blizu sami sebi. Kljub občutku olajšanja je v množici utvara. Ljudje ne postanejo enaki za vedno. Enaki so le v množici, razlike se pojavijo, ko se razidejo in odidejo vsak v svoj dom (Canetti 2004, 13–14). Enakost posameznikov v množici lahko opazimo pri navijanju. Navijači v nekem trenutku začnejo spontano navijati. Ustvari se enotno in sproščeno vzdušje. Slovenci so na stadionih enotni tudi v poskakovanju na nogometno himno (Pikalo 2001, 126). Množica ustvari iluzijo povezanosti in intimnosti. Povezanost med posamezniki v množici pomeni le odtujenost in nemoč posameznika (Adorno v Arnejčič 2008, 84). Poleg nemoči so posamezniki osamljeni. Množici se pridružijo zaradi pričakovanja, da jih bo ozdravila njihove osamljenosti (Arnejčič 2008, 127).

Množice so surova snov za oblikovanje. V posamezniku obudijo najprimitivnejše lastnosti. Vodja posameznike združi v kolektivno gibanje, ki je povezano zaradi enotnih ciljev in

verovanj. Vodja sam zraste iz množice, saj je pogosto prvi, ki ga je ideja hipnotizirala. Množičnemu vodji moč daje odčaranje, to je poseben čar, ki vpliva na posameznike. Opisani čar oslabi posameznikovo kritično razmišljanje (Moscovici v Ule 2009, 436–437). Kolektivni vodje si prizadevajo psihološko nadzorovati posameznike, ki se ne morejo upreti njihovem hipnotičnemu pogledu in posrednemu vplivu (Arnejčič 2008, 123). »Pogled je eden od temeljnih postulatov psihologije množice. S pogledom množični vodja usmerja množico in vpliva nanjo. Pogled je prenosnik čustev in sporočil. Njegova odsotnost povzroča večjo zmedo kot pa, če je pogled nenaklonjen in sovražen ali pa naklonjen in prijateljski« (Arnejčič 2008, 124).

3.2 KLASIČNE TEORIJE MNOŽICE

Psihologi že veliko let raziskujejo paradoks množice oziroma posameznikovo nerazumno obnašanje v množici, kjer postane anonimni član ohlapne skupnosti. Prvi teoretiki psihologije množic so bili: Gustav Le Bon, Gabriel Tarde in Sigmund Freud. Le Bon se je osredotočil na množično hipnozo, Tarde na družbeno sugestijo in Freud na identifikacijo z vodjo (Ule 2009, 435). Klasične teorije so poudarjale, da z naraščanjem čustev v množici upada sposobnost posameznikovega inteligentnega mišljenja (Pečjak 1994, 41). Teoretiki so si prizadevali zmanjšati intelektualno in človeško vrednost množic. Kljub temu so pred 20. stoletjem pravilno napovedali vzpon množic in množičnih voditeljev (Ule 2009, 441–442). Današnji teoretiki množic ne pišejo več o hipnozi in sugestiji, temveč uporabljajo teorijo o razosebljanju. Omenjeni pojmi niso sopomenke, kljub temu da imajo marsikaj skupnega (Pečjak 1994, 35). Festinger je med prvimi pisal o deindividualizaciji oziroma razosebljanju, zaradi katerega posameznik postane neodgovoren in anonimen. Razosebljanje lahko pojasni posameznikovo obnašanje v množici (Festinger v Arnejčič 2008, 35). Razosebljanje spodbuja uniformnost oblačil, ki povečujejo občutek enotnosti. O razosebljanju piše večina avtorjev, ki preučujejo množico. Opisani proces je lahko vzrok nemoralnih dejanj (Pečjak 1994, 44–48).

Klasične teorije množice so bile prve na tem področju, sledili so jim ostali raziskovalci s svojimi modeli množice. Vsebinsko preučevanje množice se deli na teorije, ki izhajajo iz skupinskega nagona (Sighele, Le Bon in Tarde); teorije, ki izvirajo iz človekove čustvene povezanosti in libida (Freud); teorije, ki izvirajo iz komunikacije in teorije, ki izhajajo iz človekove frustracije (Pečjak 1994, 159). Klasične teorije so bile na začetku 20. stoletja zelo

priljubljene, še posebno Le Bonovo delo Psihologija množice. Kritiki so jim očitali, da niso dovolj dokazane in izdelane. V izvorni obliki se danes ne uporabljajo več, a so kljub temu vplivale na druge teorije (Pečjak 1994, 164–165).

Le Bon se v svojem opisu množice osredotoči na posameznikovo vključenost v množico. Ukvarja se z zakonom psihološke enotnosti množice in s skupnim duhom množice, s skupinsko dušo. Freud raziskuje posameznikovo podzavest, zaradi katere posamezniki v množici spremenijo vedenje, saj se osvobodijo nezavednih impulzov. Oba raziskovalca množice se strinjata, da je pri spreobrnitvi posameznika ključna sugestibilnost (Arnejčič 2008, 34). Sighele in Le Bon trdita, da je drugačno vedenje posameznika posledica neke sile znotraj posameznika. Zanju je bila množica zločinska gmota, zato sta jo ovrednotila negativno (Arnejčič 2008, 49).

3.2.1 LIBIDINALNA STRUKTURA MNOŽICE

Freud množično psihologijo razloži s pojmom libida. Libido se nanaša na energijo tistih gonov, ki jih povezujemo z ljubeznijo (Freud 2007, 271). Libido je kvantitativno spremenljiva sila. Opisana sila bi lahko merila preobrazbe in procese glede seksualnega vzdraženja. Libido ima poseben izvor in tako tudi kvalitativni značaj (Freud 1995, 94). Človekov libido je izraz erotičnega odnosa med posamezniki v množici, kjer se libido hitro razširi in manifestira z dotikanjem posameznikov, v njihovem zlitju v enotno gmoto, ki jo obvladujejo čustva (Mitscherich v Arnejčič 2008, 58). Freud libido označi za substanco duševnosti in za silo, ki povezuje množice. Poleg tega je sprožilec sugestije in hipnotične navezanosti posameznika na vodjo (Freud v Ule 2009, 440). Domneva, da so ljubezenski odnosi bistveni za množično dušo. Trditev podpre z dejstvom, da množice povezuje nekakšna sila, ki mora biti močna, kar ljubezen vsekakor je. Posameznik se v množici podredi drugim zaradi svoje potrebe po povezanosti. Odloči se, da bo deloval v soglasju z drugimi, da z drugimi ne bo v slabih odnosih in konfliktu (Freud 2007, 272–273). Med posamezniki v množici in voditeljem se ustvari erotičen odnos, zaradi katerega se ljudje počutijo ljubljene. Medsebojna ljubezen posameznikom nadomesti zavrto, prikrajšano in pretrgano ljubezen v zgodnjih letih življenja. V tovrstni ljubezni ljudje narcistično uživajo (Freud v Pečjak 1994, 168). Psihoanaliza trdi, da ima vsako trajnejše čustveno razmerje v sebi skrito vrsto sovražnih občutkov, ki jih odstrani šele potlačitev. Občutji naklonjenosti in zavračanja do nam bližnjih tujcev sta posledica

ljubezni do sebe oziroma narcizma. V množici pa ta netolerantnost zbledi. Posamezniki ne občutijo zavračanja, kar sovпада z libidinalno povezanostjo z drugimi. Le ljubezen do drugega zmore omejiti ljubezen do sebe (Freud 2007, 280–282). Zaljubljenost je razložena kot objektna investicija, ki ugasne v primeru neposredne seksualne zadovoljitve. Zaljubljenost te vrste je čutna ljubezen (Freud 2007, 290). »Če torej v množici pride do omejitev narcističnega samoljubja, ki zunaj množice ne delujejo, je to neovržno opozorilo, da je bistvo množične tvorbe v novovrstnih medsebojnih libidinalnih vezeh članov množice« (Freud 2007, 283). Ljubezenski goni v množici so odvrnjeni od neposrednih seksualnih ciljev. Njihovo delovanje pa kljub temu ostaja energično (Freud 2007, 283).

Po razlagi libidinalnih vezi med posamezniki v množici Freud pojasni podobnosti in razlike med pojmi sugestija, hipnoza in zaljubljenost. Sugestija je delni pojav hipnotičnega stanja. Hipnotično stanje je utemeljeno z nezavedno dispozicijo, ki izhaja iz prazgodovine človeške družbe (Freud 2007, 305). Hipnotični odnos je poenostavljeno množična tvorba v dvoje. Število vpletenih loči hipnozo od množice, od zaljubljenosti pa se razlikuje po odsotnosti neposrednih seksualnih stremljenj (Freud 2007, 293). Hipnotizirana in zaljubljena oseba sta ponižno podvrženi, poslušni in nekritični. Posameznik izgubi lastno iniciativo, na mesto ideala jaza se postavi hipnotizer. Naloge ideala jaza so samoopazovanje, moralna vest, cenzura sanj in vpliv na potlačitev. Poleg tega pa opravlja preizkušnjo realnosti. Za stanje zaljubljenosti je značilna začasna izključitev seksualne zadovoljitve, medtem ko hipnoza predstavlja neomejeno zaljubljeno predajo brez seksualne zadovoljitve. Močne vezi v množici se ustvarijo glede na cilj inhibiranih seksualnih stremljenj. Čutna ljubezen po zadovoljitvi preneha, stremljenja v množici pa takšne zadovoljitve ne morejo doseči (Freud 2007, 288–293). Zaradi gonov, ki so glede na cilj inhibirani, so se ljudje zmožni povezovati v množice s trajnimi vezmi. Neposredna seksualna nagnjenja so neugodna za množico, saj osebi zaradi seksualne zadovoljitve iščeta samoto in zavračata družbo (Freud 2007, 315–317). Pri zaljubljenosti so prisotna glede na cilj inhibirana seksualna in tudi neposredna stremljenja. Objekt pritegne del narcističnega libida nase. Zaljubljenost je kot hipnoza omejena na jaz in objekt, poleg tega so pri njej prisotna le seksualna stremljenja, ki so glede na cilj inhibirana. Hipnoza na mesto ideala jaza postavi objekt. Množica je hipnozi podobna zaradi narave gonov, ki jo povezujejo, in glede postavitve objekta na mesto ideala jaza. Novost je identifikacija s posamezniki v množici (Freud 2007, 319). Hipnoza in množična tvorba sta »dedni usedlini iz filogeneze človeškega libida, hipnoza kot dispozicija, množica pa poleg tega še kot neposreden preostanek. Nadomestitev neposrednih seksualnih stremljenj s

seksualnimi stremljenji, ki so inhibirana glede na cilj, pri obeh podpira ločitev med jazom in idealom jaza, katerega začetek opažamo že pri zaljubljenosti» (Freud 2007, 319).

Množico po Freudu tako povezujejo libidinalne vezi in tudi identifikacija, ki je drugi mehanizem povezanosti oziroma gonilna sila množice (Arnejčič 2008, 58). Proces identifikacije razloži vezi med posamezniki v množici, je eden izmed mehanizmov čustvene vezi in ima pomembno vlogo v predzgodovini Ojdipovega kompleksa, ko sin očeta izbere za ideal, ki bi mu bil rad podoben. Bistvo tega procesa je napraviti lasten jaz podoben tistemu, ki smo si ga izbrali za vzor. Identifikacija je najzgodnejša oblika čustvene navezanosti, ki po regresivni poti lahko nadomesti libidinalno navezanost na objekt in je uspešnejša ob vsaki novi in pomenljivi skupni točki. Za množico je najpomembnejša identifikacija zaradi pomembne skupne točke z osebo, ki ni objekt seksualnih gonov. Skupno točka je način navezanosti na vodjo (Freud 2007, 283–287). Otroci se zaradi uspešne identifikacije socializirajo, nato sprejmejo moralne standarde in posnemajo vedenje svojih staršev. Posameznikova dejavnost je pogosto neavtonomna, saj je povezan z različnimi osebami in skupinami, s katerimi se identificira (Pečjak 1994, 51). Pri identifikaciji se jaz obogati z lastnostmi objekta. V drugem primeru, pri zaljubljenosti, je jaz osiromašen, saj se je predal objektu (Freud 2007, 292). »V primeru identifikacije je bil objekt izgubljen ali opuščen; v jazu se nato znova vzpostavi, jaz pa se deloma spremeni po zgledu izgubljenega objekta. V drugem primeru smo objekt ohranili in ga jaz v svoje breme in na svoj strošek prekomerno investira« (Freud 2007, 292). Identifikacija ima podobno vlogo, kot jo imata hipnoza in sugestija (Pečjak 1994, 168). Ljudje se pogosteje identificiramo z nekom, ki nam je podoben ali pa ima lastnosti, ki bi jih mi želeli imeti. V nogometu se gledalci lažje poistovetijo z zmagovalci. Težja je identifikacija s tistimi, ki zgubljajo. Nekateri intelektualci so v primeru neuspeha lastne reprezentance pisali celo o identifikaciji z nogometnimi moštvi drugih držav (Pikalo 2001, 48). Nizozemski trener Lea Beenhakker podobno ugotavlja, da gledalci nogometnih tekem zares uživajo le, če njihov klub zmaga. Dodaja, da še ni videl veselih navijačev v primeru neuspeha njihovega moštva (Beenhakker v Lucu 2010, 46–48).

Preučevanje množice nadalje privede do črednega instinkta. Trotter izpelje pojav množične duše iz človeku (in živalim) vrojenega črednega instinkta, ki je nerazstavljen. S stališča libidinalne teorije je črednost podobna iz libida izhajajočemu nagnjenju bitij po povezanosti in združevanju. Čredni instinkt lahko opazimo pri ljudeh, ki se sami počutijo nepopolni. Oddaljitev od črede pri ljudeh sproža tesnobo (Trotter v Freud 2007, 296). Sugestibilnost izhaja iz črednega nagona. Teorija o črednem nagonu zmanjša pomen vodje, medtem ko

Freudova teorija bistvo množice najde prav v vodji. Posameznik torej ni čredna žival, temveč hordna žival, saj je podrejen vodji. V prahordo se povežejo enaki posamezniki, ki jim poveljuje nadmočna oseba. Tako kot v množici je v prahordi posameznikova volja zmanjšana zaradi skupne volje. Množica izhaja iz prahorde (Freud 2007, 297–301). »Grozljivi, prisilni značaj množične tvorbe, ki se kaže v njenih sugestivnih pojavih, lahko upravičeno razlagamo z njenim izvorom iz prahorde. Vodja množice je še vedno bojazen zbudajoči praoče, množica še zmeraj hoče, da bi ji gospodovala neomejena oblast /.../ Praoče je množični ideal, ki obvladuje jaz na mestu ideala jaza« (Freud 2007, 304–305). Za Freuda množica ni prvotna, arhaična entiteta, temveč umetna patološka formacija, ki le predstavlja značaj množice (Žižek v Arnejčič 2008, 95).

Vodja množice je tista oseba, ki ljubi le samega sebe. Posledično se počuti nadmočnega in verjame lastnim sposobnostim in idejam (Freud v Ule 2009, 440). Povzeto: »vodje ljubijo sami sebe, ne da bi ljubili druge, medtem ko posamezniki v množicah ljubijo vodjo, ker ne morejo ljubiti sami sebe« (Moscovici v Ule 2009, 440). V množici posamezniki izgubijo samostojnost in moč samoobvladovanja, saj jih vežejo čustvene vezi, zaradi katerih se prepustijo lastnim občutenjem. Posamezniki niso sposobni avtonomne intelektualne dejavnosti (Freud v Ule 2009, 440). Moč vodje temelji na nazorih. Vodja z vero v neko idejo ali osebo poveča svojo moč. Družbena moč vodje mu omogoča spremembo skeptičnih posameznikov v množico prepričanih, ki jih je lahko mobilizirati in so lažje vodljivi (Moscovici v Ule 2009, 436).

Množico sestavljajo posamezniki, ki so si isti objekt postavili na mesto ideala jaza, s katerim so se posledično poistovetili (Freud v Arnejčič 2008, 22). Pri tem je pomembna introjkcija, ki vtopi erotični objekt v delu človeškega jaza oziroma v idealu jaza. Objekt se postavi na mesto ideala jaza, s čimer izginejo razlike med posamezniki ter med posamezniki in vodjo (Freud v Pečjak 1994, 168). Posamezniki so opustili svoj ideal jaza in ga zamenjali za ideal množice, ki je utelešen v vodji (Freud 2007, 306). Množica si ustvari predmet, ki ga občuduje in posnema. Ta predmet kot idealni jaz nadomesti posamezni jaz. Množica, vodja in posamezniki se identificirajo med seboj in vsi skupaj z vzorom. Množični vodja s pogledom in besedo očara množico in nastopi kot erotični subjekt, kar privede do izginjanja razlik med posamezniki ter med vodjo in posamezniki (Freud v Arnejčič 2008, 59).

3.2.2 TARDE IN SUGESTIJA

Francoski filozof, sociolog in zdravnik Gabriel Tarde množico razume podobno kot Le Bon in Sighele. Vsi omenjajo prevlado impulzov, znižanje intelektualnih sposobnosti, nezavedne pojave in nazadovanje človekove dejavnosti (Tarde v Pečjak 1994, 163). Tarde pravi, da družba prehaja od naravnih (neurejenih in spontanih) množic k umetnim, organizirane (Moscovici v Ule 2009, 437). Posnemanje in sugestijo označi za najpomembnejša pojava v množici. Posnemanje je najpomembnejša družbena vez, saj tisti, ki oponašajo, povzročijo, da jih oponašajo tudi drugi (Tarde v Pečjak 1994, 163).

Poleg tega meni, da ima vodja tolikšen vpliv zaradi sugestije. Sugestija je sposobnost posameznika, da si s svojim govorom in vedenjem prostovoljno podredi širok krog ljudi. Množica brez vodje hitro izgubi svojo moč. Posamezniki v množici posnemajo vodjo in tudi ponotranjijo potrebo po posnemanju. Tako vodje prevzamejo nadvlado v jazu posameznika in ga nato pogoltnejo (Tarde v Ule 2009, 438). Vodja je predan svojim idejam, hkrati pa ga vodi želja po uveljavljanju. Posamezniki se mu podredijo zaradi lenobe, udobnosti in tudi zaradi samozavesti, ki jo vodja daje skupini (Tarde v Pečjak 1994, 164). Vendar so tudi vodje vodeni, saj jih usmerjajo določena ideja, vera ali ideal. Vzrok za obsedenost vodje z idejo je želja po prestižu, slavi in ekskluzivnosti (Moscovici v Ule 2009, 438–439). Posameznike z vodjo povezuje erotičen odnos, zaradi katerega posamezniki spregledajo nemoralno in neprimerno vedenje vodij (Tarde v Pečjak 1994, 164).

Sugestijo lahko izvaja posameznik ali celotna množica, ki pritiska na vsakega posameznika, da se vede tako kot ostali (Pečjak 1994, 35). Sugestija je »prafenomen, ki ga ni mogoče dalje reducirati. Poleg tega je temeljno dejstvo človeškega duševnega življenja« (Freud 2007, 270). Množice so sprejemljivejše za sugestijo in hipnozo, ki lahko po nekem časovnem obdobju prevzameta tudi bolj samostojno misleče ljudi (Pečjak 1994, 37). Zaradi sugestibilnosti množica postane vodljiva, posamezniki pa brez odpora sledijo vodji. Množica deluje preko zatiranja razlik med posamezniki (Elsner v Arnejčič 2008, 30). »Tudi sodobni posameznik je tako v veliki množici izpostavljen sugestiji, kombiniranemu besedno-vizualnemu vplivu, ki je učinkovito milo za pranje možganov, ker deluje mimo zavesti in je podobno hipnozi« (Pečjak v Arnejčič 2008, 30). Turner se je ukvarjal s hipnotično sugestijo, ki je učinkovitejša, če se ujema z značajem osebe. Preneseno na množico ima vsak narod svoje sugestije, ki so uspešnejše, če so skladne z značajem naroda (Arnejčič 2008, 29). Sugestija je hipnozi soroden pojem, oba pa sta podobna stanju zaljubljenosti. Zaljubljeni se podobno kot hipnotizirani

predajo ljubljene osebi oziroma hipnotizerju. V množici ima vodja vlogo hipnotizerja in posrednika sugestije. Posamezniki se predajo vodji. Vodja z razliko od hipnotizerja vpliva na širši krog ljudi in lahko v trans spravi širši krog privrženecv (Arnejčič 2008, 29).

3.2.3 MNOŽICA PO LE BONU

Francoski socialni psiholog Gustave Le Bon je identificiral množično obnašanje s črednim nagonom, ljudske reakcije pa opredelil kot *group mind* (Geršak v Plesec in Doupona Topič 2002, 43). Le Bon pravi, da se psihološka množica oblikuje iz drugačnih posameznikov, ki v množici pridobijo skupinsko dušo. Delujejo in misijo drugače, kot če ne bi bili povezani v množico. Psihološka množica je navidezna, saj jo sestavljajo heterogeni elementi, ki so se trenutno povezali. Povezani tvorijo povsem nov sistem, ki ima drugačne lastnosti kot posamezniki (Le Bon v Freud 2007, 256). Navedeno ustreza nasilnim izgreedom navijačev, ki kot posamezniki niso nasilni. V množici se podredijo svojim čustvom in reagirajo popolnoma drugače. Posameznike prevzame skupinska duša in v evforičnem razpoloženju na stadionu jih vodi neracionalno. Množica dobi psihološke značilnosti ob pojavu teženj k določenemu cilju, hkrati pa morajo biti prisotna tudi čustva. Posameznik je v množici prepuščen volji vodje. Skupna duša množice predstavlja njeno enotnost, saj je posameznik del kolektivnega duha (Le Bon v Arnejčič 2008, 47). Nadalje je opredelil zakon duševne enotnosti množice. Posamezniki se približajo lastnostim množice, razlikovanje med jaz in oni pa izgine. Obstaja samo še mi, saj se posamezniki vedejo enotno kot ena oseba (Le Bon v Pečjak 1994, 44). Enotnost in bližina posamezniku v množicah ugaja, saj ustvari lažen občutek povezanosti. V vsakdanjiku pa ljudje ohranjajo medsebojno razdaljo pri pogovoru in stikih z ljudmi. Zakon opredeli nastanek množice, ki se oblikuje v treh fazah. V prvi fazi se poenotijo občutki posameznikov, ki se nato usmerijo k istemu cilju. V drugi fazi izgubijo individualno zavest, v tretji pa se oblikuje skupinska duša. Skladno s fazami je opazna tudi prevlada nezavednih vsebin nad zavestnimi (Le Bon v Pečjak 1994, 162).

Le Bon pa v svojem opisu množice ne podaja vzroka za njen nastanek oziroma ne navede povezovalnega elementa množice. Meni, da se v množici zabrišejo individualne pridobitve posameznikov, hkrati se uveljavi rasno nezavedno. S tem heterogeno postane homogeno. Strnjeno pride do oslabitve psihičnega zgornjega ustroja in do uveljavitve nezavednega temelja, ki je pri ljudeh podoben. Hkrati se prikažejo tudi nove lastnosti množičnih

posameznikov. Posameznik se v množici počuti močnega. Preda se gonom, ki bi jih sam brzdal. V množici jih ne brzda zaradi anonimnosti in neodgovornosti množice. Posameznika odgovornost ne obvladuje več, saj se ta v množici zgubi. Okoliščine množice so razlog, da oseba odvrže potlačitev nezavednih gonskih vzgibov. V množici je prisotna tudi okužba, v skladu s katero občutja in dejanja postanejo nalezljiva. Posameznik se odpove svojemu interesu, na njegovo mesto pride interes skupnosti. Tovrstne zamenjave interesa je oseba zmožna le v določeni množici. Tretji razlog predstavlja sugestibilnost, zaradi katere zavestna osebnost izgine, vsa dejanja pa usmerja hipnotizer oziroma množica. Posameznik se svojih dejanj ne zaveda več (Freud 2007, 257–258). V množici se sproščajo podzavestni in agresivni impulzi. Izvor množičnih pojavov so lahko nagoni, medsebojno vplivanje in voditelj. Voditelj poseduje hipnotično moč in karizmo, ne potrebuje pa inteligence (Pečjak 1994, 161). Le Bon (Freud 2007, 258) zaključuje z značilnostmi posameznika v množici, ki so »slabitev zavestne osebnosti, prevlada nezavedne osebnosti, orientacija občutij in misli v isto smer zaradi sugestije in okuženja, nagnjenje k takojšnjemu uresničenju sugestiranih idej. Posameznik ni več on sam, postal je brezvoljni avtomat«. Posameznik je v množici nesposoben izraziti drugo mišljenje kot tisto, ki mu ga posreduje vodja (Le Bon v Pečjak 1994, 41). Hipnoza je spremenjeno stanje zavesti, ki je podobno spanju in sugestiji. Izzovejo jo besedni ukazi, kretnje hipnotizerja, na katerega je hipnotizirana oseba osredotočena. Le Bon je prvi uporabil izraz množična hipnoza, ki jo lahko izzovejo tudi razmere v množici. Množica lahko hipnotizira sama sebe (Le Bon v Pečjak 1994, 36). Pod vplivom sugestije je posameznik zmožen odpovedovanja, nesebičnosti in predanosti idealu. Medtem ko posameznika vodi osebna korist, ta v množici nima prostora. Le Bon sugestijo enači s hipnotičnim vplivanjem, ne navede pa hipnotizerja množice. Ugotavlja še, da posameznik s pripadnostjo množici na civilizacijski ravni izgubi nekaj stopenj (prej izobražen, v množici barbar), hkrati pa pridobi na etični ravni. Množico vodi nezavedno, njena narava je sprejemljiva, impulzivna in razdražljiva. Obdaja jo občutek mogočnosti, saj posameznik v njej ne priznava pojma nezmožnosti. Poleg tega je konzervativna, nesposobna trajne volje, netolerantna, dovzetna za vplive, lahkoverna, nekritična, brez občutkov dvoma in negotovosti in slepo zaupa avtoriteti. Množico vodi poglavar z avtoriteto, ki mora imeti močno voljo, vero v idejo in prestiž, ki zavre kritično sposobnost posameznikov in jih nato navda z začudenjem ter spoštovanjem (Le Bon v Freud 2007, 259–263).

3.3 TEORIJA OKUŽBE

Teorija okužbe predpostavlja, da v množici med posamezniki pride do okužbe, ki se razširi na vse ljudi. Posameznikovi odzivi, predvsem določeni gibi in mimika, se poistovetijo. Socialna okužba predstavlja epidemijo nenavadnega vedenja množice. Izraz epidemija je bil vzet iz medicinskega besednjaka, od koder se je uveljavil tudi na področju psihologije. Različni psihologi so razlagali vzroke epidemičnega vedenja (Arnejčič 2008, 50). Ladd Wheeler je epidemično vedenje razložil s socialno pospešitvijo ob pomoči vedenjske okužbe. Bistveno je posnemanje, zaradi katerega se udeleženci množične prireditve vedejo podobno. Udeleženci posnemajo neko dejavnost, ki že obstaja v posamezniku. Wheeler svoj model pojasni na primeru kajenja, pri katerem ljudje v družbi kadilcev tudi sami začnejo kaditi. Teorija okužbe zadovoljivo pojasni množično vedenje takrat, ko se to hitro razširi med posamezniki (Wheeler v Arnejčič 2008, 50–51). Okužba med posamezniki povzroči hitro razširjanje različnih občutij in vedenj med posamezniki. Med zgodnje razlage teorije okužbe je sodila tudi Le Bonova. Posameznik je bil takrat občutljivejši za vplive skupine, saj so bile njegove sposobnosti za presojo lastnih dejanj omejene. Zgodnje teorije so razlagale dejavnost posameznika v množici z divjimi živalskimi impulzi, ki prevzamejo posameznika, ko ta vstopi v množico (Arnejčič 2008, 77–78). Le Bon trdi, da so občutenja v množici nalezljiva, kar prisili posameznika, da se odpove svojim interesom v korist interesa skupnosti (Pečjak 1994, 39). Primer okužbe je tudi hitro razširjanje določenega razpoloženja na nogometni tekmi. Ob izenačenju na tekmi med Slovenijo in Ukrajino so navijači začeli peti slovensko nogometno himno, ki je okužila celoten stadion gledalcev. Nihče ni ostal ravnodušen in v zraku je bilo čutiti pozitivno vzdušje (Pikalo 2001, 51). Okužba se torej nanaša na širok spekter aktivnosti navijačev. Pomembno je kdo okužbo sproži oziroma število oseb, saj nezadostno število oseb ne more okužiti celega stadiona. Eden izmed dejavnikov okužbe je tudi potek tekme, saj se navijači odzivajo na rezultat. Ob vodstvu ekipe se okužijo s pozitivizmom, začnejo kričati navijaške parole, naredijo val in podobno. Ob neugodnem rezultatu pa izžvižgajo sodnika, prižigajo pirotehnične pripomočke in glasno protestirajo.

4 PRIMERJAVA VOJAŠKE, CERKVENE IN NOGOMETNE MNOŽICE

Freud v svojem spisu Psihologija množice in analiza jaza piše o dveh umetnih množicah, in sicer o cerkvi in vojski. Sama bom njegove ugotovitve poskušala prenesti na nogometno množico, natančneje na slovensko nogometno množico. Cerkev in vojska spadata med visoko organizirani, trajni in umetni množici. Tovrstna je tudi nogometna množica (Freud 2007, 274). Nogometna množica je umetno ustvarjena, pogosto se v tolikšnem številu oblikuje ob večjih prvenstvih (npr. evropsko in svetovno nogometno prvenstvo). Množica je trajna, saj njeno notranje jedro ostaja bolj ali manj isto, spreminjajo pa se lahko število navijačev, sestava nogometne enajsterice, vodstveni položaji v nogometnih klubih in podobno. Trajnost se lahko prenese tudi na organizirane navijače (Green Dragoni in Viole), katerih jedro je prav tako dokaj stalno. Visoka organizacija pa se nanaša na številno spremstvo nogometašev na svetovnem prvenstvu – naj omenim le selektorja, pomožne trenerje in strokovno vodstvo. Celoten nogometni klub je dobro organiziran, saj vsak posameznik opravlja točno določeno nalogo. Za Green Dragonse in Viole je tudi značilna visoka organizacija, ki se nanaša na hierarhično urejene položaje znotraj skupine.

V obeh institucijah (cerkev in vojska) gre za slepitev privržencev, da vodja »ljubi vse posameznike v množici z enako ljubeznijo« (Freud 2007, 275). Veliko je odvisno od te iluzije, brez katere bi instituciji razpadli. Podobno lahko prenesem na nogometno množico, kjer vodjo uteleša selektor, ki enakopravno obravnava igralce. Poleg selektorja je lahko vodja tudi voditelj navijaške skupine, ki usmerja delovanje navijačev. Vodja navijačev vse posameznike enakopravno obravnava. Cerkev je demokratična zaradi enakopravne obravnave posameznikov, kar se odraža tudi v prijateljstvu med verniki. Nogometni navijači in navdušenci so si med seboj enakovredni, vodstvo kluba pa je hierarhično urejeno (Freud 2007, 275). Vodja vse posameznike enako ljubi, vendar se zahteva po enakosti ne nanaša na vodjo samega. Posamezniki so enakovredni, vendar želijo nekoga, ki bi jim gospodoval. Jaz vodje je manj libidinalno vezan, saj ljubi druge le, če sledijo njegovim navodilom. Posamezniki potrebujejo utvaro, da jih vodja vse enako in pravično ljubi (Freud 2007, 299–301). V množici je posameznik libidinalno povezan z vodjo (trenerjem, selektorjem oziroma nogometaši) in ostalimi množičnimi individuumi. Bistvo množice so tako libidinalne vezi. Nekateri dogodki in pojavi pa lahko te vezi prekinejo. V primeru panike vojaki ne poslušajo več povelj in skrbijo le sami zase. Zaradi zrahljanja libidinalne strukture množice se pojavi

panična tesnoba (Freud 2007, 276–279). Panika je ključna pri razpadu množice. Vsak se zato bori sam zase, za lastno življenje in proti drugim. Nasprotno pa lahko panika še bolj poveže ljudi, saj se verniki v ogroženi cerkvi še tesneje povežejo in zbližajo v skupni molitvi (Canetti 2004, 21–22). Nogometna množica je tesneje povezana ob večjih nogometnih tekmovanjih in ob uspehih enajsterice, v nasprotnem primeru pa začne njen učinek slabeti. Razpustitev množice je lahko tudi posledica pretrgane vezi z vodjo, zaradi česar se praviloma prekinajo tudi vezi med množico posameznikov. V teh dveh množicah opazamo dve vrsti čustvenih vezi: ena veže posameznika na vodjo, druga pa med seboj povezuje posameznike (Freud 2007, 276–280).

Množice z vodjo in množice brez vodje se bistveno razlikujejo med seboj. Prepoznaven odnos z vodjo imata tako cerkev kot tudi vojska (Arnejčič 2008, 54). V vojski je prisotna identifikacija z drugimi vojaki in postavev vodje na mesto ideala jaza. Vojak se ne more identificirati s poveljnikom. V cerkveni množici se verniki identificirajo med seboj in na mesto ideala jaza postavijo boga oziroma božanstvo. V vojaški množici se pokaže razlika v zahtevi boga, naj se vsi verniki identificirajo z njim in ljubijo druge vernike, tako kot jih ljubi bog (Freud 2007, 311). Nogometna množica se bolj približa vojski, saj se posamezniki z vodjo ne identificirajo, temveč se identificirajo med seboj, kar med njimi ustvari močnejšo vez.

Cerkvi in vojski je podobna družina, in sicer po svojem notranjem delovanju in medsebojnih odnosih. Za ideal vedenja tako vojska kot tudi cerkev vzameta odnose v družini. Vse tri institucije silijo svoje pripadnike v notranjo prisilo. Posamezniki so tem množicam, ne glede na svoje želje, dolžni pripadati. Poizkusi bega iz opisanih množic so kaznovani (Moscovici v Arnejčič 2008, 55).

5 ZAKLJUČEK

V svoji diplomski nalogi ugotavljam, da v množici potekajo različni procesi, poleg tega pa je množica tudi prostor različnih pojavov. Veliko psihologov se je oziroma se ukvarja z množico, nekateri tudi s športno množico. Njihove ugotovitve se ujemajo, saj množici pripisujejo nove lastnosti, impulzivnost in nepričakovano ravnanje. Posameznik se v množici spremeni zaradi vpliva vodje. Množica torej ni enoznačen pojav. Sprva je pridobila negativno oznako zaradi močnih čustev, ki se razvijejo v njej in posameznike lahko vodijo v nepremišljena dejanja. Posamezniki lahko v množici pod vplivom sugestije ravnavo proti svojim načelom in vrednotam. Prepustijo se potlačnim gonom. Zaradi sugestivnega vpliva vodja s svojim nastopom, govorom in vedenjem doseže podrejenost širokega kroga ljudi. Množica presega lastnosti posameznikov, v njej so ti libidinalno povezani. Bistvo množice tako predstavljajo ljubezenski odnosi, kjer ni neposrednih seksualnih stremljenj, ki preprečujejo nastanek velike množice. Neposredna seksualna stremljenja so značilna za zaljubljenost, ki poveže le dve osebi. Trajne vezi omogočajo glede na cilj inhibirana seksualna stremljenja. Pomembna sta tudi identifikacija z vodjo in medsebojna identifikacija. Nogomet je bil v slovenskem prostoru dolgo časa necenjen zaradi vpliva Balkana, poleg tega so se Slovenci pogosteje identificirali s smučanjem. Ob vstopu v Evropsko skupnost, kjer je nogomet najpomembnejši šport, je začel pridobivati na veljavi tudi v Sloveniji. Nogometni uspehi so povezali Slovence in jih združili v enotnem navijanju. Nogometna množica je povezana z uspehom nogometnega moštva. Uspeh vpliva na število navijačev, saj se ljudje pogosteje identificirajo z zmagovalci. Uspeh je lahko ključni dejavnik nastanka določene množice. Slovenska nogometna zgodba se je uradno začela leta 2000 z uvrstitvijo reprezentance na Euro. Nogometno tekmo lahko primerjamo z gladiatorskimi igrami, z gledališčem in celo z verskim obredom. Vsi pojavi odvrnejo ljudi od vsakdanjih skrbi in jih zabavajo.

6 LITERATURA

1. Antolin, Sebastjan, Urša Bahun, Andreja Bizjak, Irena Centner, Sonja Coha, Barbara Gerič, Teja Grapulin, Veronika Habič, Josipa Jurovič, Vesna Lakner, Katja Levstik, Damjana Ljubi, Mirjana Martinovič, Anton Mrevlje, Gregor Pavunc, Helga Radman, Veljko Radović, Aleksandra Rojnik, Lea Rudolf, Aljoša Silič, Joža Sinur, Laura Šušteršič, Danijela Švajger, Nada Topovšek in Ana Trnkóczy. 2002. Nogometni navijači v Sloveniji. *Teorija in praksa* 39 (2): 239–253.
2. Arnejčič, Beno. 2008. *Izbrana poglavja iz psihologije množice, vojaške in vojne psihologije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
3. Canetti, Elias. 2004. *Množica in moč*. Ljubljana: Študentska založba.
4. Freud, Sigmund. 1994. *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
5. --- 2007. *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko analizo.
6. Lucu, Jaka. 2010. *Poljub sreče: zgodba o mali reprezentanci velikega srca, ki je zlomila ruskega medveda*. Ljubljana: Delo.
7. Pikalo, Matjaž. 2001. *Evropa 2000: igrivo bojišče narodov*. Ljubljana: Študentska založba.
8. Pečjak, Vid. 1994. *Psihologija množice*. Ljubljana: samozaložba.
9. Plesec, Matjaž in Mojca Doupona Topič. 2002. *Nogomet in družba: preporod nogometa v Sloveniji*. Ljubljana: Zavod za šport Slovenije.
10. Rožanc, Marjan. 2009. *Maša dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Študentska založba.
11. Ule, Mirjana. 2009. *Socialna psihologija: analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.